

Əliyeva Gülanə

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Çöl tədqiqatları şöbəsinin elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

DÜZƏN QARABAĞIN ANTİK DÖVR MƏİŞƏT KERAMİKASI

Son 25 il ərzində antik şəhər yerlərində, yaşayış məskənlərində, qəbir abidələrində aparılmış irimiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qarabağın düzən zonasına aid keramik tapıntıların sayı bir neçə dəfə artmışdır. Antik dövr abidələrində aşkarlanan keramika materialı özünün müxtəlifliyi ilə fərqlənir və bir neçə qrupa bölünür. Hər bir qrup isə, öz növbəsində, növlərə və alt növlərə bölünür. Keramika materialı üçün tipoloji sxemlər, bir qayda olaraq, müxtəlif təsnifat əlamətlərinə əsaslanır: forma, istifadə təyinatı, ornamentasiya və s. Bir çox arxeoloqun və etnoqrafın əsərlərində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış keramika məmulatının təsnifləşdirilməsi aparılmışdır [Агамалиева, 1987; Бадалов, 2003; Халилов, 1985; Нуриев, 2009]. Bütövlükdə mənbə ədəbiyyatın ümumi cəhətlərinin təhlili göstərir ki, funksional təyinatın əsas götürülməsi ən məqbul təsnifləşdirmə qaydasıdır. Həmin təsnifləşdirmə qaydasına uyğun olaraq keramika nümunələrini təsərrüfat keramikası, bədii tərtibatlı keramika, tikinti və məişət keramikası qruplarına bölmək olar.

Düzən Qarabağa aid məişət-mətbəx keramikası əsas etibarilə aşağıdakı növlərlə təmsil olunur: küpələr, parçlar, camlar, kasalar. Ən geniş yayılmış məişət keramikası növü **küpədir**. Dəmir dövründən başlayaraq küpələrin forması və hazırlanma üsulu dəyişməmişdir. Antik dövrə aid küpələrin ağzının kənarı xaricə qatlanır, boğazı qısadır, gövdəsi dairəvi, oturacağı yastıdır. Xarici səthi cilalanmışdır. Bəzən anqoblu, bəzən də naxışlı küpələrə də rast gəlinir.

Düzən Qarabağın ərazisində qulpsuz küpələrə daha çox rast gəlinir. Aşkarlanmış abidələrdən bəziləri oyma xətlər, çərtmələr və novçalarla (kannelür) naxışlanmış, bəzi hallarda isə çiyinlərdə, boğaz hissəsində və qulplarında sadə yapma fiqurlarla bəzədilmişdir [Халилов, 1985, с. 112]. İri küpələrdən qazan

kimi də istifadə edilirdi. Bütün yaşayış məskənlərində kuzələrlə yanaşı, küpələr də aşkar edilmişdir. Onlara yaşayış məskənlərinin mədəni təbəqələrində və dəfn inventarında rast gəlinir. Qəbirlərdə küpələrin heyvan sümükləri ilə dolu olması onların içində ətli xörəklərin bişirilməsinə dəlalət edir (Qalatəpə, Qarakobar). Şortəpədə tapılmış küpələr qısa boğazlı, ağzının kənarları nazıqlaşən və ya qalınlaşan dairəvi gövdəyə malikdir. Dar boğaz qıfşəkili olub yuxarıya doğru genişlənir. Bəzi küpələrin gili bişirildikdən sonra açıq rəng almışdır. Bu küpələr yaxşı duruldulmuş, açıq rəngli, tərkibində narın dənəli qum qatışıqı olan və bişirmə zamanı qara rəng verən gil materialdan hazırlanmışdır [Османов, 2006, с. 88].

Qalatəpədəki 10 sayılı nekropoldakı küpə qəbirdən tapılan küpəcik xüsusilə diqqətəlayiqdir (şəkil 1). Onun hündürlüyü 14,5 sm, ağzının diametri 11 sm, oturacağının diametri isə 10 sm təşkil edir. Küpənin səthi qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Gövdənin perimetri boyunca bir-birinə paralel iki zolaq çəkilmişdir. Yuxarı zolağın üstündə şaquli, dalğavari xətlər, aşağı zolağın altında isə ətraflarında müxtəlif saylı şüaların olduğu 12 təsvir yerləşir (8, 9, 10, 12). Küpənin oturacağına tağ şəkilləri çəkilmişdir [Əliyev, Babayev və d., 2011, hesabat №720, s. 21].

Belə ornamentasiyaya malik qablara Mil düzündəki digər antik yaşayış məskənlərində də tez-tez rast gəlinir.

Qalatəpədə 11 sayılı nekropoldakı küpə qəbirin boğazına yaxın yerdə aşkar edilmiş küpəcik böyük maraqlı kəsb edir. O, çəhrayı rəngdədir və saf, qatışıqsız gildən hazırlanmış, son dərəcə zərif və gözəl xarici görünüşə malikdir. Küpənin hündürlüyü 14 sm, ağzının diametri 9 sm, oturacağının diametri isə 9,5 sm təşkil edir. Boğazın bütün ətrafı boyunca enli qırmızı xətt gedir, gövdənin geniş hissəsində isə iki paralel

xətt çəkilmişdir. Oturacaqdan yuxarıya saçaqları xatırladan şaquli xətlər gedir. Hər belə yeddi xətdən bir "çoxayaqlı" rəsmi çəkilmişdir (şəkil 2). Bu ornament düzən Qarabağ keramikası üçün xarakterikdir.

Eyni nekropoldakı 13 saylı küp qəbirdə qeyri-simmetrik formalı, çox gözəl küpə aşkar edilmişdir. Küpənin hündürlüyü 16,5 sm, ağzının diametri 9 sm, oturacağına diametri isə 9,5 sm təşkil edir (şəkil 3). Onun səthi paralel zolaqlarla, nöqtələrlə və dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır [Əliyev, Babayev və d., 2012, hesabat №777, s. 52].

İkinci tip küpələr birinci tip küpələrlə eyni formada olsa da, daha iritutumludur. İkinci tipə aid küpələr iki qulpa malikdir. Qulplar küpənin ağzının kənarını çiyini ilə birləşdirir. Küpələrin ağzı da nisbətən böyükdür. Onlardan əsas etibarilə inək sağmaq üçün istifadə edilirmiş [Халилов, 1985, с. 113]. Bu küpələrin forması və onlarla bağlı etnoqrafik məlumatlar belə düşünməyə əsas verir ki, qədim dövrdə belə küpələrdən inək sağmaq üçün istifadə edilirdi.

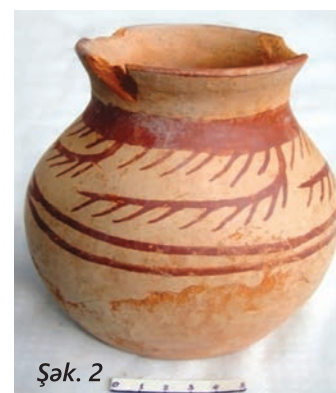
Qaratəpədə qırmızı rəngli, Xanlar (indiki Göygöl) rayonu ərazisində Q.O.Rozendorf tərəfindən tədqiq edilmiş məzarlardan analoqları məlum olan iki qulplu küpə aşkar edilmişdir [Розендорф, 1906, с. 97]. Qalatəpədə tapılan küpələr arasında 13 saylı küp qəbirdə aşkar edilmiş iki qulplu, zəngin naxışlı küpə diqqəti cəlb edir (şəkil 4). Onun səthində qırmızı boya ilə paralel xətlər, müxtəlif həndəsi fiqurlar (romb, üçbucaq), habelə tağlar çəkilmişdir. Bu bəzəklər həmin ərazi üçün xarakterikdir. Qeyd edək ki, Qaratəpədə aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş keramika məmulatı Sarıtəpədə tapılan materialların analoqudur. Bu, Kürün hər iki sahilində eyni alban mədəniyyətinin mövcudluğundan xəbər verir.

Küpələrin üçüncü tipinə armudvari gövdəsi və iki qulpu olan nisbətən uzun qablar aid edilir. 1 saylı qrup qəbirdən tapılmış küpə özünün zərifliyi, simmetrikliliyi və üzərindəki naxışların sayının çox olması ilə diqqəti cəlb edir. Bəzi qırmızı xətlərin üzərindən tünd-çəhrayı rəngli boya ilə yeni xətt çəkilmişdir. Küpənin hündürlüyü 35,5 sm, ağzının diametri 18 sm, oturacağına diametri isə 17 sm təşkil edir. Gövdənin dairəsi 1 metrədən cüzi böyükdür. Küpənin ağzı xaricə doğru qatlanmışdır və onun səthi ilə tünd-çəhrayı rəngdə xətt gedir. Küpənin hər iki qulpunun səthində altı diaqonallı xətt var. Küpənin üzərində üç cüt paralel xətt çəkilmişdir. Çiyindəki yuxarı xətdən boğaza tərəf 28 diaqonallı zolaq (dişiklər) çəkilmişdir. Paralel xətlərin yuxarı və orta cütlüyü arasında uçan quşları xatırladan 37 ox təsvir edilmişdir. Paralel xətlərin orta və aşağı cütlüyü arasında üçbucaqlı naxışlar və şaquli spirallar çəkilmişdir. Aşağıdakı xətdən oturacağa doğru 8 tağ çəkilmişdir [Əliyev, Babayev, 2008, s. 78] (şəkil 5). Digər Qalatəpə küpələrinin biri də, demək olar ki, eyni formaya malikdir, ancaq onun ölçüləri nisbətən kiçikdir. Həmin küpənin üzərində də paralel xətlərdən, "çoxayaqlı"dan, habelə tağlardan (şəkil 6) ibarət zərif naxışlar çəkilmişdir. Qeyd edək ki, küpələrin əksəriyyəti küp qəbirlərdə, dəfn edilmiş şəxsin sol əlində aşkar edilmişdir. Bu, yəqin ki, Albaniya sakinlərinin dini etiqadları ilə əlaqədar olmuşdur.

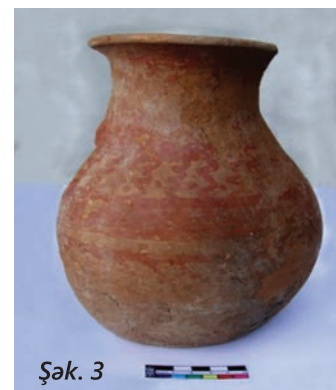
Növbəti məişət-mətbəx keramikası növləri **parçlar** və su içmək üçün qablardır. Bunlar üç əsas qrupa bölünür: kuzə, stəkan və küpə formalı. Kuzə formalı parçlar geniş və qıf formalı ağza, qısa boğaza, dairəvi və ya bikonik gövdəyə, yastı oturacağa malikdir. Gövdəyə dairəvi en kəsikli qulaqcıq

Şək. 1

Şək. 2

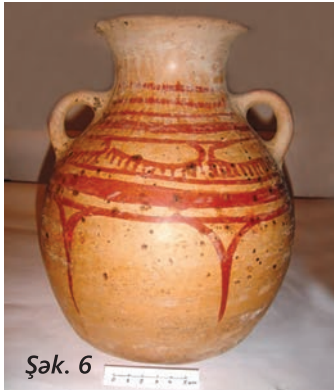
Şək. 3

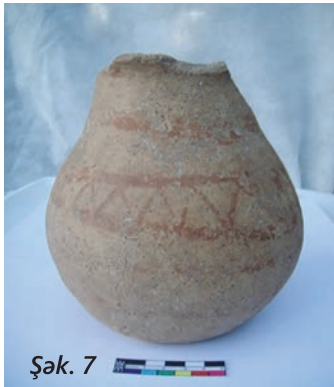
Şək. 4

Şək. 5

Şək. 6

Şək. 7

bərkidilmişdir. Kuzə formalı parçlar arasında açıq və tünd rəngli gildən hazırlanmış nümunələrə də rast gəlinir. Belə parçlar iki tipə ayrılır: gövdəsi bikonik və dairəvi formada olan parçlar.

Stəkan formalı parçlar hündür və geniş olub qıf formalı ağıza, qısa boğaza, dairəvi və ya bikonik gövdəyə, yastı oturacağa malikdir. Stəkan formalı parçlar üç tipə ayrılır: uzunsov, dairəvi və gövdəsinin diametri hündürlüyündən uzun olan konus formalı parçlar. Uzunsov gövdəli parçlar dairəvi en kəsikli qulaqcığının ağıza və gövdəyə bərkidildiyi parçlara və dairəvi en kəsikli qulaqcığının yuxarı ucunun ağızdan aşağı hissəyə bərkidildiyi parçlara bölünür. Dairəvi gövdəli parçlar hündürlüyü gövdəsinin diametrindən çox və gövdəsinin diametri hündürlüyündən az olan parçlara bölünür [Нариманашвили, 1991, с. 39–40].

Kuzə formalı parçlar geniş və qıf formalı ağıza, qısa və orta hissəsində daralan boğaza, dairəvi gövdəyə, yastı oturacağa malikdir. Dairəvi en kəsikli qulaqcıq ağıza və çiyinə bərkidilmişdir. Bu parçların forması qulaqcıqlı küpələrin formasına bənzəyir. Aradakı yeganə fərq qulaqcığının yeridir. Bu parçlar həm bişirilmə, həm də səthinin emalı qaydasına görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki onların bir hissəsi açıq rəngli gildən olub üzəri anqoblanmış və cilalanmış, digərləri isə tünd rəngli gildən olub nahamar səthə malikdir.

Aşkar edilmiş parçların biri qeyri-simmetrik formadadır və bir hissəsində alov izləri görünür. Onun üzərində gövdəsinin bütün dairəsi boyunca iki paralel xətt arasında üçbucaqlar əmələ gətirən ziqzaq formalı naxışlar çəkilmişdir. Belə güman etmək olar ki, həmin qab istehsal prosesində yaranan şlak qalığından hazırlanmışdır [Əliyev, Babayev və d., 2011, hesabat №720, s. 66] (şəkil 10).

Qalatəpədə aşkar edilən parçların müqayisəli təhlilindən sonra belə ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, əldə olan parçlar tünd-çəhrayı və boza çalan rəngdə, qulpsuz və ya birqulplu, naxışsız və ya ənənəvi naxışlı, habelə bəzi hissələri qırmızı boya ilə boyanmış parçlardır. Onların ölçüləri belədir: hündürlük 8–15 sm arasında, ağızın diametri 5–10 sm, oturacağı diametri isə 5,2–8 sm arasında dəyişir (şəkil 7–9).

Qalatəpə nekropolunda aşkar edilmiş parçların forması, hazırlanma və emal üsulları arasında kəskin fərqlər var. 11 sayılı küp qəbirin yaxınlığında aşkar olunan, yaxşı ələnmiş gildən hazırlanmış nüsxə maraqlı kəsb edir. Bu parç lentşəkilli, yuxarı hissəsində qabarıqlıq olan qulpa malikdir. Qabın səthi ilə ağızının və boğazının daxili hissəsinə qırmızı boya ilə naxışlar çəkilmişdir. Parçın ölçüləri belədir: hündürlük – 8 sm, ağızının diametri – 7,5 sm, oturacağı diametri – 7,5 sm.

Keramik məişət qabları arasında **camlar** özünəməxsus yer tutur. Camların xarakterik əlamətləri geniş, daxilə doğru əyilən, düz və ya qıfşəkilli (genişlənən) formalı ağıza, kəskin əydamli aşağı hissəyə, yastı oturacağa, habelə bəzi hallarda altlığa malik olmalarıdır [Нариманашвили, 1991, с. 41].

Onların arasında ən geniş yayılanları tərsinə çevrilmiş kəsik konus formasında olanlardır. Bu camlar əl əməyi olub yaxşı durulmuş və tərkibində narın dənəli qum qatışıqlı olan gildən hazırlanmışdır. Camların bəzilərinin səthinə qırmızı boya örtüyü çəkilmiş, formaları isə kobuddur.

Bəzi camların ağzının kənarları içəri doğru əyilmiş, bəzilərininki isə şaquli olub halqəşəkilli dik haşiyə formalaşdırır [Халилов, 1985, с. 114].

Şortəpədə aşkar edilən camlar əsas etibarilə yarımkürə və ya yastılanmış, ağzı içəriyə doğru əyilmiş formadadır [Османов, 2006, с. 86]. Qulaqcığa bənzər qulpu olan camlara da rast gəlinir.

Camların mühüm bir hissəsi daha təkmil formaya malikdir. Onların yastı, alçaq və halqavari altlığı var. Oturacaqdan başlayaraq camın hündürlüyünün yarısına qədər gövdənin divarları xaricə doğru genişlənir, sonra kəskin şəkildə içəri doğru əyilib şaquli müstəvi üzrə yuxarı qalxdıqdan sonra halqəşəkilli dik haşiyə formasında tamamlanır. Belə camların əksər hallarda həm daxili, həm də xarici səthi cilalanmış olur. Bəzi camlar ağ anqobla örtülmüşdür. Bəzi camların üzərində dulus çarxının (dairəsinin) işləri görünür. Yaldili nekropolunda da maraqlı cam nümunələri aşkar edilmişdir. Bunlar qırmızı rəngdə, alçaq, geniş ağzılıdır [Guliyev, Agayev, 2008, p. 18] (şəkil 11–13).

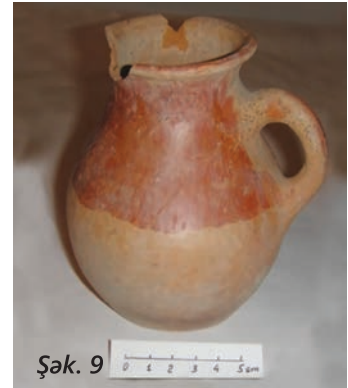
Keramika məmulatları arasında müxtəlif **kasalar** geniş yer tutur. Bu kasalar əl əməyi olub tərkibində narın dənəli qum qatışıqı olan gildən və dulus çarxından istifadə edilmədən hazırlanmışdır. Bəzi kasaların səthi qırmızıya çalır. Qafqaz Albaniyasının bu abidələrinin məlum nümunələri üç tipə ayrılır: qulpsuz, birqulplu və batıq oturacaqlı kasalar. Qulpsuz kasalar, adətən, kəsik konus formasındadır və keramik qab-qacaq kompleksində üstünlük təşkil etməyəcək miqdardadır. İkinci tip, yəni birqulplu kasaların arealı çox genişdir və aşkarlanan komplekslərdə onlar üstünlük təşkil edir. Birqulplu, uzunsov gövdəli kasalara da rast gəlinir. Onların qulp bərkidilən divarı içəriyə doğru batıq formadadır. Qulpun üzərində novşəkilli axar yeri var. Belə kasalar içində bir və ikiqulplu olanlar sayca üstünlük təşkil edir. İçəriyə doğru batıq oturacağı olan üçüncü tip kasalar bir növ Urartu və Əhəməni abidələrinin metal kasalarının imitasiyasıdır. Onlar geniş, nazikdivarlı və düzağzılıdır. Daha əvvəlki dövrlərə aid nümunələrin səthi kannelürlərlə naxışlanmışdır. Qafqaz Albaniyasının abidələrində onlara eramızdan əvvəl IV əsrdən başlayan dövrlərə aid təbəqələrdə rast gəlinir (Sarıtəpə, Qaratəpə). Erkən dövrlərə aid olanlar sonrakı dövrlərin abidələrindən simmetrikliyi və daha təkmil forması ilə fərqlənir. Qafqaz Albaniyasının növbəti dövrlərə aid abidələri arasında da bir qədər kobud tərtibatlı, batıq oturacaqlı kasalar aşkar edilir [Халилов, 1985, с. 115–116].

Bərdədə tapılmış kasanın yarımkürəvi profilinin kənarının kiçik fraqmenti diqqəti xüsusi cəlb edir. Xaricə tərəf qabarıq olan ağız bir az içəriyə doğru əyilmişdir. Kasanın ağız hissəsinin altındakı kənarı təkrarlanan, bir qədər uzunsov, ellinizm dövrü üçün xarakterik yarımkürəvi ayaqcıqlarla bəzədilmişdir. Bir qədər aşağıda arfa çalan qızın relyef təsviri var. Arfa çalan qız ayaq üstə, üzü tamaşaçılara tərəf təsvir edilmişdir. Onun saçı yığılmışdır. Üzünün zərif oval forması dəqiq əks etdirilmişdir. Qız sol əlində arfanı tutur, sağ əli ilə arfanın simlərini tərpədir. Bu təsvirin olduğu kasa, F.L.Osmanovun qənaətinə görə, yerli alban ustalarının əsəridir. Hərçənd o istisna etmir ki, kasa Bərdəyə ellinizm dünyası ilə qurulmuş ticarət əlaqələri sayəsində gətirilə bilər [Османов, 2006, с. 87].

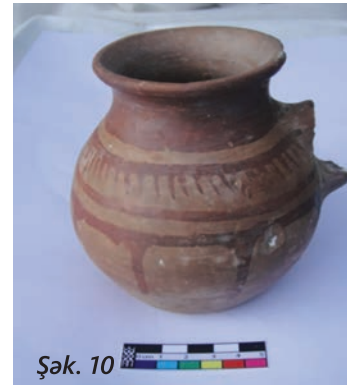
Qarakobarda (Ağcabədidə) tapılmış qara cilalı kasanın daxili və xarici səthi bəzən üzüm salxımlarını xatırladan batıq naxışlarla bəzənmişdir. Bu tip qablara Mil düzündəki digər antik yaşayış məskənlərində də tez-tez rast gəlinir. Belə ornamentasiyaya malik qablara Cənubi Qafqazın və Şimali Qara Dəniz regionunun Antik dövr abidələri arasında da rast gəlinir ki, bu da həmin dövrdə

Şək. 8

Şək. 9

Şək. 10

keramika məmulatının eyni üsullarla hazırlandığına dəlalət edir. Qabların dabanlı oturacağı və iki qulpu var. Formasına, o cümlədən qulpların formasına, batıq naxışlarına görə Qarakobardan tapılmış qara keramik qablar Nimfeya qablarına bənzəyir. F.L.Osmenov bu bənzərliyin həmin məmulatın eyni dövrə aid olmasına dəlalət etdiyi qənaətindədir [Османов, 2006, c. 70]. L.F.Silanteyevaya görə, bu tip qabların Şimali Qara Dəniz hövzəsində istehsalı eramızdan əvvəl V əsrdən başlamışdır. O, belə hesab edir ki, eramızdan əvvəl V əsrin ortalarına doğru bu tip qabları zərif qulplu kiçik kasalar əvəz etməyə başlamışdır [Силантьева, 1959, c. 3–107]. F.L.Osmenov da bu tip qabların Mil düzünə xas olduğu qənaətindədir. Buna görə də onların eramızdan əvvəl V əsrin ortalarında və ya sonunda meydana gəldiyini qəbul etmək olar.

Aşkarlanmış arxeoloji materiallar Kür çayının şimalındakı ərazilərdə rəsmlə bəzəklərdən cənub ərazilərlə müqayisədə az istifadə olunduğunu göstərir [Эминли, 2009, c. 228]. Qafqaz Albaniyasının şimal əraziləri üçün keramik məmulatın səthinin tamamilə boyanmaması xarakterikdir. Ellinizm dövründə Qafqaz Albaniyasında monoxrom boyalı keramika geniş yayılmışdır. Açıq-qırmızı, tünd-sarı və narıncı gildən hazırlanan keramika məmulatı qəhvəyi və tünd-qırmızı boya ilə naxışlanırdı. Rəsmlər birbaşa keramikanın öz səthinə, ya da anqoblu örtüyün üzünə çəkildi [Эминли, 2010, c. 301–302].

Alban dulusçuların hazırladığı məhsullar zərif işlənmə üsulları, möhkəm və hərtərəfli bişirilməsi, mürəkkəb formaları, zəngin ornamentasiyası ilə fərqlənir. Naxışların əsas motivi düz, dalğaşəkilli və əyri xətlərlə, habelə çərtmə, batıq, dairəvi, yapma və di-

gər elementlərdir [Археология СССР, 1985, c. 97]. Qafqaz Albaniyasının, o cümlədən düzən Qarabağın relyefli-dekorativ bəzəklərinin ən parlaq elementlərindən biri qabların gövdəsinə kannelürlərlə çəkilmiş bəzəkdir [Eminli, 2008, s. 49–59].

Keramikanın analizi göstərir ki, bütün tarixi boyunca Qafqaz Albaniyasının ərazisində dulusçuluq məmulatlarının tipologiyası və istehsalında stabillik olmamışdır. Bu, əsas etibarilə, istehsal münasibətlərinin xarakterindən və səviyyəsindən asılı olmuşdur. Ancaq istehsal münasibətləri ölkənin heç də bütün bölgələrində eyni səviyyədə inkişaf etməmişdi. Qafqaz Albaniyasının abidələrindən əldə edilmiş çox sayda keramika kompleksi istehsalın mərhələli şəkildə tədqiqinə imkan verməklə yanaşı, albanların tarixinə və mədəniyyətinə aid məsələlərin araşdırılmasına da yardım edir. Keramik tapıntılar nəinki dulusçuluq sənətinin inkişaf səviyyəsini göstərir, həm də Antik dövr Qafqaz Albaniyasının digər ölkələrlə ticarət münasibətlərinin, mədəni əlaqələrinin göstəricisi rolunu oynayır və arxeoloji komplekslərin tarixləndirilməsində istifadə edilən əsas göstəricilərdən biridir. Antik Qafqaz Albaniyasının öz dövrünə görə yüksək səviyyəli, vahid və ümumi mədəniyyəti qədim yerli ənənələr əsasında formalaşmış özünəməxsus lokal xüsusiyyətlərə malik idi. Külli miqdarda arxeoloji materiallar göstərir ki, Kür çayının həm sağ, həm də sol sahilindəki yaşayış məskənləri və qəbirlərdən tapılmış keramika məmulatı, demək olar ki, eynidir. Bu özünün Dağıstanın cənubundan başlayaraq cənubda Araz çayına qədər uzanan tarixi ərazisində Qafqaz Albaniyasının vahid maddi mədəniyyətə malik olduğunu deməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Eminli C.T. Azərbaycanın ellinizm dövrü boyalı saxsı məmulatı // AMEA-nın Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 2008, № 9, s. 49–59
2. Əliyev T., Babayev F. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar (AAT). Bakı, 2008, s. 78–83
3. Əliyev T.R., Babayev F.İ., Hüseynova T.T., Hüseynova G.İ. və b. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası II dəstəsinin 2011-ci ildə Qalatəpədə (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi arxivi: hesabat № 720, 120 s.
4. Əliyev T.R., Babayev F.İ., Hüseynova T.T., Hüseynova G.İ. və b. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası II dəstəsinin 2012-ci ildə Qalatəpədə (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi arxivi: hesabat № 777, 65 s.
5. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, Элм, 1987, 134 с.
6. Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, Наука, 1985, 495 с.
7. Бадалов А. Гончарное ремесло Азербайджана античного периода (I–III вв.). Баку, Элм, 2003, 186 с.
8. Нариманашвили Г.К. Керамика Картли V–I вв. до нашей эры. Тбилиси, Мецниереба, 1991, 352 с.
9. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III–VIII вв.). Баку, 2009, 433 с.
10. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку, Тахсил, 2006, 288 с.
11. Розендорф Г.О. Отчёт Археологической Комиссии (ОАК) за 1903 г. СПб, 1906, s. 86–108
12. Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфей / МИА СССР, Москва-Ленинград: 1959, т. 69, s. 3–107
13. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку, Элм, 1985, 236 с.
14. Эминли Дж.Т. Расписная керамика эллинистического периода Азербайджана / «Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Тбилиси, Меридиани, 2010, s. 301–302
15. Эминли Дж.Т. Локальные варианты в керамике Кавказской Албании эллинистической эпохи / Кавказ: Археология и Этнология. Материалы международной научной конференции. Баку, 2009, s. 228
16. Guliyev F., Agayev G. Yaldili Report on Excavations of Yaldili Jar Burial Site at Kilometre Point 241 of Baku–Tbilisi–Ceyhan and South Caucasus Pipelines Right Of Way. Baku, 2008, 23 s.